

(B. Gomard, s. 537-576) oraz prawa majątkowego, jego dalszej aktualności, jak też wytworzonego na jego podstawie swoistego prawa zwyczajowego i wynikających stąd komplikacji dla współczesnych stosunków społecznych (W. E. von Eyben, s. 577-608). Z zakresu wybranych z kodeksu zagadnień prawa karnego zostały opracowane: problematyka procesów o czary w Norwegii (H. E. Naess, s. 609-639), przestępstwo obrazy majestatu (D. Tamm, s. 641-675) oraz odpowiedzialność z tytułu szkód wyrządzonych przez zwierzęta (A. V. Kruse, s. 677-695). Na zakończenie zaś podane zostały informacje dotyczące edycji dokumentów z okresu prac nad kodyfikacją (E. Waaben, s. 697-701) oraz dokonane zostało zestawienie obowiązujących do dzisiaj przepisów Danske i Norske Lov.

DARIUSZ MAKIELA (Toruń)

Alf Lüdtkke, „Gemeinwohl”, Polizei und „Festungspraxis”. *Staatliche Gewalt-samkeit und innere Verwaltung in Preussen, 1815-1850*, Göttingen 1982, ss. 380 (= Veröffentlichungen d. Max-Planck-Instituts f. Geschichte 78).

Omawiana praca, stanowiąca rozbudowaną wersję rozprawy doktorskiej obronionej przez historyka a nie historyka prawa, nawiązuje do bogatej tradycji badań lat ostatnich, w których analizowano problemy historii społecznej poprzez pryzmat różnych aspektów działania państwa i stosowania prawa w Prusach w pierwszej połowie XIX w. Wymienić tu można klasyczną już dziś rozprawę R. Kosellecka¹, interesujące książki Dirka Blasiusa (do którego Lüdtkke nieraz bezpośrednio nawiązuje)², a także artykuły J. Kocki, T. Bergera i H. Boldta³. Codzienny obraz stosunków między poddanym a państwem pruskim znalazł dzięki tym pracom zupełnie nowe ujęcie, dalekie od idylli. W ten sposób obalono mitologię pruskiej biurokracji i jej rządów, mitologię pruskiego „państwa prawnego”. Z tego więc punktu widzenia omawiana rozprawa stanowi ciekawe, bogate w materiały i przemyślenia autora monograficzne opracowanie działalności aparatu władzy i stosowanego przezeń przymusu w życiu społecznym Prus tej epoki. Rozprawa Lüdtkkego jest wielowątkowa, operuje różnymi metodami badawczymi od syntetycznej po analityczne studia (mocno socjologiczne w sposobie ujęcia) wybranych przykładów, jak i wykorzystuje metody kwantytatywne. Należy podkreślić, iż nie jest ona najłatwiejsza w percepcji, głównie dzięki upodobaniu autora do używania języka nadmiernie „przeteoretyzowanego”, niekiedy wręcz „mapuszonego”, tak jakby autor obawiał się, iż analiza treści historycznych i prawnych nie będzie dostatecznie przekonująca bez owego aparatu nadbudowy struktur interpretacyjnych o dużym stopniu abstrakcji, co wielokrotnie nie pozwala, wbrew wysiłkom autora, na jednoznaczne uchwycenie przekazywanej rzeczywistości historycznej.

Centralną kategorią rozważań autora, głównym przedmiotem jego zaintereso-

¹ R. Koselleck, *Preussen zwischen Reform und Revolution. Allgemeines Landrecht, Verwaltung und soziale Bewegung von 1791 bis 1848*, Stuttgart 1967.

² Por. D. Blasius, *Bürgerliche Gesellschaft und Kriminalität. Zur Sozialgeschichte Preussens in Vormärz*, Göttingen 1976, moja recenzja: *Zapiski Historyczne*, 43: 1978, 3, s. 170-171. Por. także D. Blasius, *Kriminalität und Alltag. Zur Konfliktgeschichte des Alltagslebens im 19. Jahrhundert*, Göttingen 1978.

³ Por. zwłaszcza: T. Berger, *Die konstante Repression. Zur Geschichte des Strafvollzugs in Preussen nach 1850*, Frankfurt a.M. 1974, H. Boldt, *Rechtsstaat und Ausnahmezustand. Eine Studie über den Belagerungszustand des bürgerlichen Rechtsstaates im 19. Jahrhunderts*, Berlin 1967.

wań jest problem roli aparatu wojskowego i jego wpływu na aparat administracyjno-policyjny w procesie realizowania różnych form przymusu przez aparat władzy. Czytamy: „Festungspraxis lässt sich als Übernahme militärischer Handlungsmuster durch die Polizeiverwaltung beschreiben. Behauptet wird also als eine Variante jener allgemeinen These von der militärischen Prägung oder der Militarisierung der preussischen Bürokratie seit dem 18. Jahrhundert” (s. 335).

Istnieje pogląd, bardzo zresztą dyskusyjny, iż proces dyscyplinowania społeczeństw feudalnych w dobie narodzin kapitalistycznego systemu gospodarki był procesem o zasadniczym znaczeniu dla przyszłego układu sił wśród społeczeństw nowożytnej Europy. W Prusach ten proces dyscyplinowania, ułatwiony przez tradycje luterzańskie, a zwłaszcza potężne oddziaływanie pietyzmu, trwał przez cały XVIII w. Praca Lüdtkego obrazuje nam, jak wyglądały mechanizmy władze w swej praktyce rządzenia wobec „klas niższych” społeczeństwa pruskiego, które należało utrzymać w odpowiednich ryzach w pierwszej połowie XIX w.⁴ W tej mierze autor na podstawie nie tyle studium źródeł normatywnych, co archiwaliów wytworzonych przez władze administracyjne pruskie tej epoki (także i archiwaliów przechowywanych obecnie w polskich archiwach), dokonał wiele, ukazując rzeczywiste oblicze pruskiego aparatu represji.

Praca dzieli się na 7 obszernych rozdziałów, z których dwa pierwsze określają ramy funkcjonalne i pojęciowe studium, rozdziały III-VI stanowią analizę konkretnego funkcjonowania systemu w jego poszczególnych aspektach, a rozdział VII podejmuje próbę usystematyzowania wniosków płynących z pracy. W rozważaniach wstępnych autor akcentuje pogląd, który podziela i J. Kocka i niżej podpisany, iż skomplikowanie funkcji społecznej polityki państwa w XIX-XX w. otwiera drogę do znacznej niezależności społecznej biurokracji i jej interesów grupowych. Wskazuje także na fakt istotny dla polityki aparatu państwa pruskiego od 1815 r.: kapitalizm w pruskie rolnictwo na wschód od Elby wkroczył w ten sposób, iż powstała wielka rzesza pozbawionych ziemi robotników rolnych. Junkrzy na podstawie nie tylko własnych uprawnień policyjno-sądowych i administracyjnych, ale i dzięki poparciu całego aparatu państwa dążyli do zabezpieczenia się przed rzeszą swych najemników i stworzenia przymusowych warunków spokojnej i trwałej ich eksploatacji. Pauperyzacja włościanstwa na wschodzie kraju, a także upadek przemysłu chałupniczego na Śląsku stwarzały napięcia społeczne, które biurokracja rozwiązywała drogą represji i przeciwdziałania dążeniom i aspiracjom mas. Cel był jasny: „Vor allem blieben Gutswirtschaft wie städtisches und ländliches Gewerbe auf die Kontrol- und Disziplinierungsleistungen staatlicher Instanzen verwiesen, sollte die Rekrutierung und die 'Willigkeit' der Arbeitskraft gesichert bleiben” (s. 48).

Wiele uwagi autor poświęcił rozważeniu roli (celów) i granic zakresu działania administracji na tle interpretacji przepisu Pruskiego Landrechtu II, 17, § 10. Zdaniem autora ten pozornie ograniczający zadania policji przepis nie miał tego na celu, o czym świadczą zwłaszcza przepisy wydawane z powołaniem się nań w 1808 r. i w 1817 r. Co do tego stwierdzenia mam pewne wątpliwości i sądzę, że intencje Suareza szły dalej niż tylko do odgraniczenia zadań policji i sądów. To, iż próba ta jednoznacznie się nie udała (o tym autor, s. 70 n.), to inna sprawa,

⁴ Brak dotąd syntetycznej pracy, która ujęłaby struktury i ewolucję owego swego rodzaju tygłu, w którym narodził się pruski model poddanego. Nie ulega wątpliwości luterński jego rodowód, jego narodziny w dobie Fryderyka Wilhelma I i Fryderyka Wielkiego. Wiek XIX to specyficzna dyscyplina zmilitaryzowanej psychologicznie pruskiej szkoły ludowej, to dyscyplina obowiązkowej służby wojskowej, to wreszcie dyscyplina całego życia: surowa dyscyplina fabryki bądź folwarku junkra przez cały wiek XIX.

choć oczywiście rezultatem było to, iż do lat sześćdziesiątych XIX w. o efektywnym ograniczeniu merytorycznych interwencji administracji nie było mowy zgodnie ze znanym określeniem Marksa cytowanym przez autora (s. 78): „Die Staatszwecke verwandeln sich in Büroszwecke oder die Büroszwecke in Staatszwecke”. W praktyce nawet oświeceni biurokraci początku XIX w., jak bliski współpracownik Steina Frey w Królewcu, nie widzieli nic złego w szerokim pojmowaniu uprawnień interwencyjnych administracji w życiu społecznym⁵.

Rozdziały IV - VI przedstawiają rzeczywistość funkcjonowania aparatu przymusu policyjnego, jak i wielką rolę wojska w rzeczywistości „Vormärz” dla zapewnienia porządku wewnętrznego w kraju. Jest rzeczą charakterystyczną, iż spojrzenie biurokracji pruskiej na problemy potencjalnych niebezpieczeństw dla porządku prawnego było spojrzeniem czysto klasowym; potencjalnym wrogiem, rezerwuarem elementów, które należało pilnować i ograniczać w swobodzie działania, były bezdyskusyjnie klasy nieposiadające: „Spiegelbildlich sahen die Beamten in den 'niederen Volksklassen' ein kalkulierbares Potential, dessen Gefährlichkeit jederzeit auf Strassen oder in Kneipen aufbrechen mochte- das aber auch stets Rückhalt für staatsfeindliche 'Umtriebe' zu bieten schien”. Tak więc w centrum uwagi władz policyjnych pozostawali: wagabundzi, Żydzi, robotnicy sezonowi, ludzie bez zawodu, żebracy, czeladź domowa i rzemieślnicza, podróżni. Lokalne przeludnienie wraz z naciskiem policyjnym skierowanym przeciwko wszelkim elementom mobilnym stwarzało w praktyce niezbędny i tani rynek siły roboczej dla junkrów, a także i fabrykantów (s. 160 i n.).

Prawdziwa rola represji państwowej pojawiała się w okresach kryzysowych, jak klęska głodowa, strajki. Nie przecząc wielu subtelnym uwagom autora, chciałbym wskazać jednak, iż popada on niekiedy w nadmierną i przesadną pasję demaskatorską: niektóre rutynowe działania policyjne przeciw elementom i środowiskom kryminogennym są właściwe wszystkim policjom wszystkich ustrojów świata (oczywiście mutatis mutandis). Walka z melinami, knajpami, surowa reglamentacja gromadzenia się ludności — wszystko to są kwestie, które można prześledzić już od średniowiecza w działaniach władz. Zbytne akcentowanie tego typu odkryć może powodować zarzut naiwności społecznej wobec autora, niedostrzegania rzeczywistych mechanizmów życia społecznego, których nie należy demaskować jako faktów oczywistych⁶.

Jak wyglądała praworządność pruska w stosunku do przedstawicieli klas ubogich, autor dokumentuje szeroko. W szczególności dotyczyło to prowincji wschodnich państwa, co zwłaszcza znajdowało wyraz w specjalnie tam obowiązujących przepisach o czeladzi folwarcznej itd. Niekiedy akcje policyjne właścicieli dóbr działających jako władza policyjna prowadziły nawet do konfliktów z władzą sądową (s. 184 n.). W istocie na wschodzie pruskim interes klasowy junkrów identyfikował się ściśle z działaniem publicznej policji i administracji: „Die Grenzziehung zwischen persönlicher Zuständigkeit und der des Gerichtshalters oder des Landrats blieb, zumal unter gutsherrlichen Verhältnissen, dem situativen Ermessen der lokalen Machhaber vorbehalten, sie waren mit ihren Interessen wie Launen stets in der Vorhand” (s. 212). Najbardziej jaskrawo klasowy punkt widzenia co do stosowania przymusu państwowego w życiu społecznym znajdował odzwierciedlenie w praktyce stosowania chłosty (s. 221 n.).

Drugi ważki wątek pracy, który jednakże nie został w moim przekonaniu w sposób jasny całościowo ujęty, to problem roli wojska w represji. Wszystkie

⁵ Por. także S. Salmonowicz, *Uwagi o biurokracji pruskiej na Pomorzu (1815 - 1850)*, *Zapiski Historyczne*, 47: 1982, 4, s. 239 - 248.

⁶ Por. chociażby bogatą faktografię pracy Y. M. Bercé, *Fête et Révolte. Des mentalités populaires du XVe au XVIIIe siècles*, Paris 1976.

większe miasta w Prusach miały swe garnizony, a istniało także 26 twierdz-miast, w których władze wojskowe miały zdecydowaną przewagę nad kompetencjami władz cywilnej administracji. Ogólnie rzecz biorąc, w każdej niemal sytuacji dochodziło do użycia wojska jako „Hilfpolizei”. Autor powinien tutaj jednak, moim zdaniem, zaakcentować, iż policja sensu stricto państwowa była w Prusach bardzo nieliczna. Wystarczy przytoczyć przykład prowincji poznańskiej: w 1839 r. na jednego żandarma pruskiego wypadało przeciętnie 250 km² i 13 000 ludności, co autor sam zresztą przytoczył (s. 236). Ogólnie można powiedzieć, iż władze wojskowe były przepojone tym samym, a może większym strachem przed ruchami rewolucyjnymi jak policja i były wielokrotnie gotowe do ostrego, samodzielnego interweniowania (wiele tu było sporów kompetencyjnych, s. 256 i n.). Co do pozycji prawnej twierdzy, autor nie nakreślił jasno jej charakteru prawnego. Jedną ze słabości pracy jest to, iż niedostatecznie uwzględnia normy prawa, więcej uwagi poświęcając sytuacjom praktycznym, których jednak interpretacja w wielu wypadkach zawisa w pewnej mierze w próżni prawnej. Sprawy tumultów i buntów i interwencji wojska w tych przypadkach ujął obszernie rozdział VI.

Podsumowując swe uwagi Lüdtke położył szczególny nacisk na fakt, iż po przerwie reform lat 1807-1820 rola wojska wróciła do sytuacji z epoki fryderycjańskiej: „Ausdrücklich wurde damit der bereits vorher weiterhin erfolgreiche Versuch gerechtfertigt, die altpreuussische Übung fortzuführen: das 'soldatische Mitregiment in allen Polizeisachen' (M. Lehmann)” (s. 323).

Stosunek wojska i biurokracji i ich współpraca na polu wykonywania funkcji wewnętrznej pracy to zasadniczy wątek uwag końcowych. Jeżeli młody Fontane, wyznawca tradycji pruskiej, państwo militarne, oficerów honoru i nieposzlakowanej uczciwości uważał za lepszą gwarancję porządku w państwie niż rozwój działań policyjnych, to Lüdtke wskazuje, iż w istocie policja przejmowała najgorsze postawy wojska wobec własnego społeczeństwa: bezwzględność, arogancję, samowolę. Specyficzna rola wojska w Prusach, jej klasowe korzenie (właściciel-junkier-oficer) znajdowały więc bezpośrednie odbicie w roli wojska, realizującego funkcję państwowego przymusu wobec własnych obywateli, a raczej poddanych.

Pewne podniesione powyżej zastrzeżenia nie zmieniają generalnie pozytywnej oceny rozprawy. Po książce Kosellecka (którego Lüdtke w niejednym krytykuje i uzupełnia) jest to najlepsze wprowadzenie w treści społeczne aparatu władzy państwa pruskiego pierwszej połowy XIX w., ważny przyczynek do dziejów skomplikowanych zależności między klasami posiadającymi a aparatem władzy państwowej. W ten sposób autor dołączył do cennego nurtu w historiografii niemieckiej, demistyfikującego realne stosunki społeczne i polityczne w Prusach-Niemczech. Najwięcej do tej pory było takich studiów o epoce wilhelmskiej (H. U. Wehler i jego szkoła). Rozprawa Lüdtkego otwiera więc szerokie dalsze perspektywy metodologiczne i stąd zasługiwała na obszerniejsze omówienie.

STANISŁAW SALMONOWICZ (Toruń)

Harold M. Hyman, William M. Wiecek, *Equal Justice under Law — Constitutional Development 1835-1875*, Harper Row Publishers, New York 1982, ss. XVIII+572.

Pod nadzorem edytorskim wybitnych historyków amerykańskich Richarda B. Morrisa i Henry Steele Commagera wychodzi od lat kilku prestiżowa seria „New American Nation” poświęcona historii Stanów Zjednoczonych Ameryki Pół-